

PROSA OG POESI

Ærteblomsten var ... rød og hvid, den var skær og fin, hørte til de huslige piger, som ser godt ud og dog duer i køkkenet *H. C. Andersen*, Sommerfuglen 1861. [Nyfødt barns tær] en ærterad i bælg *Vilh. Bergstrøm* (1). Det var først i juli måned, somrens sødeste sæson, alle markens ærteblomster sprang i hvide pantolons (lange benklæder) *Sophus Claussen* (2). Store Bælt og Lille Bælt ligger blankt og skært som en åben ærtebælg om sin grønne ært (= Fyn) *Alex Garff* (3).

LITTERATUR: (1) 62 63; (2) 131d 6; (3) 295c 53.

Bønne, *Phaseolus*

HAVEBØNNE, *Phaseolus vulgaris*, stammer fra Peru og kom i 1500-t til Europa; dens fremmede herkomst afspejles i de ældste navne. Midtaldserens og renæssancens »bønne« var hestebønne s. 236, hvorfra navnet overførtes til havebønnen.

Valsk (= udenlandsk) bønne 1594–1794, *tyrkisk bønne* 1647–1863, *indiansk bønne* 1648, *franske bønner* 1808, *tyrkiske ærter* 1817.

Reveløv 1622, 1648 betyder noget rankende, sml. snerle s. 363, *lammebønne* o. 1700 uvist hvorfor, *sminkebønne* o. 1700–1848, frømelet indgik i sminke. Efter bælgens form, farve og anvendelse: *snittebønne* 1785ff, *sværdbønne* 1794ff, *aspargesbønne* 1805ff, *slagsværd-bønne* 1806–17, *æggbønne* 1808, *sabelbønne* 1848, *voks-bønne* o. 1870ff, *ærtebønne* og *bræk-* eller *brydebønne* 1920ff.

LITTERATUR: 689 2,222–24.

DYRKNING OG ANVENDELSE

Havebønnen »sås i mistbede, potter og andre sådanne steder til havernes største prydelse og urtegårdsmandenes og husfædrenes nytte«. – »Når frugten af denne urt bliver kogt eller stegt, finder man den oftere på bordet end i apotekerne« (1648; 1) jf. nedenfor.

To kurve bønner (have- eller hestebønner?) bliver 1579 leveret til Odense (2). Bønner, ærter og boghvede er fredet som korn, og der gives bøde for uden tilladelse at plukke dem i anden mands ager (Rejsby Sønderjylland 1725; 3). Bønnedyrking øger jordens frugtbarhed (4).

O. 1800 dyrkes af sorter bl.a. stange- eller tyrkisk bønne, store slagsværd, stangbønne, perle- eller sukkerbønne, prinsessebønne; bælgene med frø

spises grønne eller de snittes og syltes, også selve frøene anvendes i husholdningen (5). Bønne-stængler nævnes 1814 som hampesurrogat (6). På Falster er snitbønner o. 1850 alm. dyrket og spist, stuede bønner fra o. 1885, mens brune bønner i hele 1800-t er en hyppig ret (7). De brune frø af en krybende bønne anvendes o. 1900 meget som skibsproviant (8). Nu bruges voks- og snittebønner som gemyse, til henkogning og saltning, men ikke særlig meget. Arealet i gartnerier var 1963 56 ha, høsten 1000 t.

LITTERATUR: (1) 697 1648,318 sml. 81 1647,72, 78,91; (2) 1008 4,1919,73; (3) 75b 387; (4) 653 2, 1802,315f; (5) 398 1806,660; (6) 322 17,63f; (7) 865 49,162; (8) 597 161.

KALENDERREGLER

Bønner skal sås, når kirsebærtræerne blomstrer (1809; 1), sml. agurk s. 257. De spirer ikke, hvis man spiser bønner i sågen (1734; 2) eller i samme uge sår både bønner og ærter (3).

Benedikts dag 21/3, »Bent Støtteso«, skal soen kunne tåle tre slag af en bønnestilk og siden føde sig selv (4), bønne her måske oprindelig bynke, s.d.

LITTERATUR: (1) 427 1809,41; 936 3,1836,155; 760 403; (2) 74 38; (3) 488g 1,38; (4) 842b 1840,14.

LÆGEMIDLER

Af de ældre lægebøgers omtale fremgår ikke, om der med 'bønne' menes have- eller hestebønne (s. 236, 252).

Destilleret vand af blomsterne tjener til ansigtsvask for at få en smuk hud (1648; 1). Mod tandpine lægges bønne kogt i rindende vand fra bæk etc. ved tanden (begyndelsen af 1600-t), brændte og pulveriserede bønner indgår i plaster på kinden (o. 1640), en bønne trædet på snor hænges om halsen som værn mod tandsmerter (1678) (2). Havebønne lagt under tungen stiller næseblod (o. 1700), te af de tørre stængler drikkes for blæresten (1700-t) (3). Bønneblomster indgår i middel mod ansigtspletter (4). Udtræk af bønner drikkes mod diarré (Øjylland; 5). – Blod fra vorte gnides på den ene halvdel af flækket bønne og brændes, det andet stykke nedgraves og vorten forsvinder (NSjælland; 6), sml. ært s. 250.

Bønne er bestanddel af middel for hestens utrivlighed og omslag for dens leddevand; knuste bønner bindes på hestens blinde øjne (1700-t); bades hårlaget med askelud af brændte bønne-stængler, vil det vokse (1703) (7).

LITTERATUR: (1) 697 272; (2) 82 57f; (3) 488o 181,223; 488i 4,603; (4) 488o 102; (5) 161 1906/30: 2214 (Nr. Snede); (6) 941d 30 (Græsted); (7) 83 30,78,91,129.

OVERTRO, ORDSPROG, SLANG

Blev anvendt for at få vildt til at stå stille (ØJylland; 1). Bar man i hatten en stilk af bønne groet op af muld i hjerneskal, kunne man ramme alt (2). I eventyr gror bønnestengel helt op til himlen (3). Det var ikke godt at spise bønner og andre bælgfrugter mellem jul og nytår (4).

Bønnen er bedst i sin bælg = hjemme er bedst (1682), bønnen sidder bedst i bælg; sult gør rå bønner søde (5).

En bønne var i 1300-t et rummål, det udtrykker nu noget mindreværdigt eller ubetydeligt = ikke en bønne, ikke en bønne værd (6). Slang: *en lang bønnestage* = meget høj og ranglet person, *blå bønner* = geværkugler (1708 kaldes mörserprojektiler *bønner*), *rødtræ med søgræs* = saltet kød med snittebønner (i marinen) (7).

Brune bønner (og pralbønner) kan trædes på snor til »perlekrans« (8).

LITTERATUR: (1) 161 1906/30:2214; (2) 488 4, 403 og 6,356; (3) 830 7, 206; (4) 791 1,1789-90, 196; (5) 878 1,201; 586 1,1879,59,449; (6) 690 3,281; (7) 85 60,78,163; (8) 436 30.

Galdebær, *Bryonia*

ENBO GALDEBÆR, *Bryonia alba*, sjælden omkring byer, klatrer med spiralsnoede slyngtråde 4-5 meter højt på hegn og gærdevegetation; den meget ru plante har håndlappede blade, de små lyst gulgrønne blomster er samlet i kvast og bærrene runde, til sidst sorte.

TVEBO GALDEBÆR, *Bryonia dioeca*, minder meget om førstnævnte, men adskiller sig bl.a. ved at have røde bær. Meget sjælden på de samme lokaliteter.

Begge arter er fra Sydeuropa indførte lægeplanter; hvor de nu gror ved ruiner af klostre, slotte etc. kan de nedstamme fra tidligere dyrkning; de mange eksemplarer i Viborg og omkring Riberhus slotsbanke minder således om klosterhaver i middelalderen (1). Enbo Galdebær plantes undertiden til beklædning af lysthuse, raftehegn etc. (2).

Galdebær 1772ff (1688-1791 galbær), enbo

galdebærs frugter er galdegrønne og bittersmagende, navnet *galbær* betegner dog måske snarest 'giftig frugt', som gør gal = afsindig. *Valsk roe* o. 1450-1905, valsk = fremmed (især sydlandsk) jf. *romersk roe* o. 1450; *vild drue* 1648-1810, *vild vintræ* 1648-1878; Lolland o. 1870, *vild reve* 1648-o. 1700, reve = ranke jf. tysk rebe om vinstok, -ranke; *vild græskar* 1678, *hundebær* 1688-1821 nedsættende, *gærderoe* o. 1700-1853, *djævelsroe* 1770, *hundegræskar* 1784, botanisk beslægtet med græskar, *stikrod* 1810 anvendt mod sidesting, *hunderoe* 1878, *uægte alrune* 1878-1906, se nedenfor. (3).

LITTERATUR: (1) 1014 24,1931,14; 540 48; (2) 510 2,341; (3) 689 1,226f.

LÆGEMIDLER

Saften drikkes eller dryppes i næsen mod epilepsi; blandes med bukkehorn (s. 210) i eddike til middel mod pletter i ansigtet; modvirker fistler (begyndelsen af 1400-t; 1).

Christiern Pedersen 1533: roden bindes om halsen mod epilepsi (7b), olieafkog af roden giver et plaster for sidesting (27b), saften af urt og bær blandes med figen til plaster over lever og maven mod vattersot (37a), bærsaften tjener til omslag på anus mod forstoppelse, bærrerne knust med nyserod og bregne lægges på forstoppet mave (40a).

Henrik Smid 1546ff (2): anvendes indvortes som afføringsmiddel og udvortes til at rense huden og åbne bylder, brugt som purgans kan roden dog virke så kraftigt, »at alle indvolde går bag ud«, det er bedst at spise de unge spirer. Rodsaften drukket med mjød uddriver »den seje flegma«. Patienter med epilepsi og andre alvorlige sygdomme i hovedet må en gang årligt indtage lidt af roden med drik. Hjælper for hugormebid. Roden og de modne røde bær knuses til plaster på skab, dødt kød, urene sår, bylder især på fingre og negle, pletter, ringorm. Tampon af roden anbragt i vagina uddriver dødt foster og efterbyrden, på sår uddrager den torne og knoglestumper, nogle fremstiller af roden blandet med bomolie og svinefedt en salve til visne og lamme lemmer, andre bruger destilleret vand af roden.

Simon Paulli 1648, 30: de pulveriserede rødder eller rodafkog kan anvendes mod leverens, mave og miltsens hårde forstoppelse, det »uddriver galden, flod, tykke og onde vædsker«, derfor også brugbar for ældre folks vattersot. Urten kan blandes i urtesalver for podagra.

Den friske rod (saften er endnu stærkere) vir-